

بررسی اراده آزاد در فلسفه اسلامی - محمد رحیمیان

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال سیزدهم، شماره ۵۲ «ویژه عدل الهی»، پاییز ۱۳۹۵، ص ۷۸-۹۷

بررسی اراده آزاد در فلسفه اسلامی

محمد رحیمیان*

چکیده: اعتقاد فلاسفه به فراگیری ضرورت علی - معلولی در همه پدیده‌های جهان هستی این سؤال را پدید آورده که اگر اراده انسان‌های مختار نیز یکی از این پدیده‌هاست، چگونه می‌توان به آزادی اراده و در نتیجه اختیار بدیهی در انسان‌ها قائل بود. فلاسفه توضیحات مفصل و گوناگونی در این زمینه ارائه کرده‌اند. اما آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد برخی از آرائی است که فلاسفه در تبیین چیستی اراده بیان نموده و به آن، در برخی موارد، حالت انفعالی و در مواردی دیگر حالت فعلی داده و یا به تأثیر نقش عقل در آزادانه بودن اراده اشاره کرده‌اند.

در ادامه به انتقادات برخی اصولیون در این زمینه اشاره شده است تا نشان دهد که آراء فلسفی مذکور، توان تبیین اراده آزاد را نداشته و پذیرش علیت فلسفی، راهی جز اعتقاد به جبر را باقی نمی‌گذارد.

کلیدواژه‌ها: علیت؛ اختیار؛ فلسفه اسلامی؛ اراده؛ جبر، نایینی، محمدحسین.

مختار بودن در انجام برخی افعال، از روشن‌ترین ادراکات شهودی و وجدانی است. انسانها در بعضی حوزه‌ها توان انتخاب فعل یا انتخاب ترک را دارند، و این، خود مبدأ معنادار شدن بسیاری از کنش‌ها و واکنشها، از جمله امر و نهی، ثواب و عقاب، مدح و ذم، پشیمانی از انجام فعل و ... است.

اما توضیح و تبیین اختیار حقیقی، در برخی نحله‌های فکری با دشواری‌هایی روبرو شده است. این دشواری‌ها بدان دلیل است که برخی مبانی پذیرفته شده، امکان اعتقاد به اختیار حقیقی را سلب کرده و انسان‌ها را موجوداتی مجبور توصیف می‌کند. فلاسفه اسلامی از آن دسته اندیشمندانی هستند که همواره در معرض این تفسیر از آراء خود بوده و متقابلاً سعی در دفع چنین اتهامی از خود داشته‌اند.

ریشه این تفسیر، از آنجا آغاز می‌شود که ایشان به دلیل اعتقاد به ضرورت علی- معلولی، همه حوادث جهان هستی را بدون استثناء، معلول ضروری و لایتخلف عوامل و حوادث پیشینی می‌دانند. فراگیری قاعده ضرورت علی- معلولی این سؤال را پدید می‌آورد که اگر اختیار و اراده انسان نیز یکی از پدیده‌های جهان هستی و مشمول این قاعده است، پس چگونه می‌توان به انتخاب آزادانه معتقد بود و در شرایط ثابت، انتخاب فعل یا ترک را حقیقتاً امکان‌پذیر دانست؟ و آیا آنچه از اراده در فلسفه اسلامی تصویر شده حقیقتاً یک «اراده آزاد» است؟

۲. تحلیل ماهیت اراده فلسفی

در کلام فلاسفه، اراده به صورت‌های گوناگونی تبیین شده است. برخی اراده را صرفاً تشدید شده شوق دانسته و حالتی کاملاً انفعالی به آن داده‌اند. برخی

دیگر اراده را نه یک انفعال، که یک مبدأ فعلی برای افعال خارجی معرفی می‌کنند. از این رو باید هر یک از این معانی به صورت جداگانه مورد توجه قرار گرفته و آزادانه یا جبری بودن اراده در هر یک از آن‌ها بررسی گردد.

۲.۱. اراده: شوق اکید

برخی از فلاسفه اراده را همان شوق اکید دانسته‌اند. از جمله محقق سبزواری درباره ماهیت اراده می‌نویسد:

عَقِيبَ دَاعٍ دَرَكْنَا الْمَلَايِمَا شَوْقًا مُؤَكَّدًا إِرَادَةً سِمَا

درک ملایم از سوی ما را که در پی حصول برانگیزاننده رخ می‌دهد، شوق مؤکد یا اراده نام‌نه.

وی در شرح این بیت، از عبارات ملاصدرا استفاده کرده و می‌نویسد:

و تفصیله أن الإرادة فينا شوقٌ مؤكَّدٌ يحصلُ عَقِيبَ دَاعٍ هو إدراكُ الشَّيْءِ الملايِمِ، إدراكاً يقينياً أو ظنّياً أو تخيّلياً مُوجِباً لِتَحْرِيكِ الْأَعْضَاءِ لِأَجْلِ تَحْصِيلِ ذَلِكَ الشَّيْءِ. (سبزواری، شرح المنظومة، ج ۳، ص ۶۴۸. ملاصدرا نظیر این عبارت را آورده است: شیرازی، المبدأ و المعاد، ص ۱۳۵)

و تفصیل مطلب آن‌که اراده در ما اشتیاق شدیدی است که در پی انگیزه‌ای حاصل می‌شود، که آن انگیزه ادراک چیزی است که با ما ملایمت دارد. این ادراک - چه یقینی باشد، چه ظنّی و چه تخیلی - موجب می‌شود که اعضا برای رسیدن به آنچه ملایم است، به حرکت درآیند.

بر مبنای این بیان، اراده، مرتبه اکید و شدید شوق است و اختلاف این دو، تنها به شدّت و ضعف می‌باشد. «اراده» همان «شوق» است که شدّت یافته و مؤکد شده است. ملاصدرا این اعتقاد خویش را در جای دیگری نیز بیان کرده و تفاوت شوق و اراده^۱ را تنها در شدت و ضعف آن‌ها دانسته است:

۱. در لسان فلاسفه، از اراده به «عزم» و «اجماع» نیز تعبیر می‌شود. ملاصدرا در این زمینه می‌گوید: و بعد الشوقية - و قبل الفاعلة - قوة أخرى هي مبدأ العزم و الإجماع، المسمى بالإرادة و الكراهة. المبدأ و المعاد، ص ۲۳۴.

و يدلُّ على مُغَايَرَةِ الشَّوْقِ لِلإِدْرَاكِ تَحَقُّقُ الإِدْرَاكِ بِدُونِهِ، وَ عَلَى مُغَايَرَةِ الشَّوْقِ لِلإِجْمَاعِ أَنَّهُ قَدْ يَكُونُ شَوْقٌ وَ لَا إِرَادَةٌ، وَ الْحَقُّ أَنَّ التَّغَايِرَ بَيْنَهُمَا بِحَسَبِ الشَّدَّةِ وَ الضَّعْفِ لَا غَيْرَ، فَإِنَّ الشَّوْقَ قَدْ يَكُونُ ضَعِيفاً ثُمَّ يَقْوَى، فَيَصِيرُ عَزْماً، فَالْعَزْمُ كَمَالُ الشَّوْقِ. (شیرازی، المبدأ و المعاد، ص ۲۳۴)

و تَحَقُّقُ ادْرَاكِ بَدُونِ شَوْقٍ، بَرِ مَغَايِرَتِ شَوْقٍ بَا ادْرَاكِ دَلَالَتِ مِی کَنْد. وَ اِین کِه گَاهِی شَوْقِ هَسْتِ وَ ارَادِه نِیَسْتِ، بَرِ مَغَايِرَتِ شَوْقِ بَا اِجْمَاعِ دَلَالَتِ مِی کَنْد. حَقِ اِین اَسْت کِه تَغَايِرِ مِیَانِ اِین دُو (شَوْقِ وَ اِجْمَاعِ) بِه حَسَبِ شَدَّتِ وَ ضَعْفِ اَسْت نِه عَامِلِ دِیْگَر؛ چَرَا کِه شَوْقِ گَاهِی ضَعِیْفِ اَسْت، سِپَسِ قَوِی مِی شُودِ وَ مَبْدَلِ بِه عَزْمِ مِی گَرْدَد. پَسِ عَزْمِ، کَمَالِ شَوْقِ اَسْت.

مِشَاهَدِه مِی شُود کِه دَرِ اِین تَقْرِیرِ، تَنَهَا تَغَايِرِی کِه مِیَانِ شَوْقِ وَ ارَادِه وَ جُودِ دَارَدِ، تَغَايِرِ بِه شَدَّتِ وَ ضَعْفِ اَسْت. لَذا شَوْقِ، فَعْلِ اِنْسَانِ نِیَسْت بَلْکِه اِنْفَعَالِ او بِه حَسَابِ مِی آیدِ، وَ هَمِینِ سَانِ ارَادَهٗ وَی نِیزِ حَاصِلِ اِثْرِ پَذِیرِیِ او اَزِ عَوَامِلِی اَسْت کِه تَحْتِ عَنَوَانِ کَلِّی دَوَاعِیِ وَ صَوَارِفِ قَرَارِ مِی گِیرَنْد. بَرَانْگِیخْتِه شَدْنِ شَوْقِ وَ نِیزِ شَدَّتِ یَا فْتَنِ اَن، هِیچِ یَکِ بِه اِخْتِیَارِ وَ اِنْتِخَابِ آزَادَانَهٗ اِنْسَانِ صَوْرَتِ نَمِی گِیرَدِ، بَلْکِه دَوَاعِیِ سَبَبِ وَ مَوْجِبِ وَاقِعِی اَن بِه حَسَابِ مِی آینْد. بَدَانِ مَعْنَا کِه دَرِ فَرَايَنْدِ یَکِ فَعْلِ اِخْتِیَارِی، پَسِ اَزِ حَصُولِ شَوْقِ دَرِ اِنْسَانِ، کِه اَمْرِی اِنْفَعَالِیِ وَ غَیْرِ اِخْتِیَارِی اَسْت، اِین شَوْقِ بِه وَسیلَهٗ دَوَاعِیِ خَارْجِیِ بِه تَدْرِیجِ تَشْدِیدِ شُدِه، تَا جَايِی کِه مِی تَوَانِ نَامِ ارَادِه رَا بَرَایِ اَن بَرْگَزِیدِ. حَصُولِ چَنِینِ ارَادِه اِی قَوایِ مَحْرُکَهٗ عَضَلَاتِ رَا وَا دَارِ بِه حَرِکَتِ دَادَنِ عَضَلَاتِ کَرْدِه وَ فَعْلِ دَرِ خَارْجِ وَاقِعِ مِی شُود.

بَا اِین تَوْضِیحِ، ارَادِه اَمْرِی جَبْرِی خَوَاهَدِ بُوْد. دَرِ نَتِیجَه چَنِینِ ارَادِه اِی، نَمِی تَوَانَدِ مَنَاطِ اِخْتِیَارِی بُوْدَنِ فَعْلِ دَانَسْتِه شُود. شَايِدِ تَوْجِه بِه هَمِینِ مَشْکَلَاتِ بَرْخِی اَزِ فَلَاسِفَه رَا وَا دَاشْتِه تَا مَعْنَایِ جَدِیدِی اَزِ ارَادِه رَا بَیَانِ کَرْدِه وَ اَن رَا مَقْدَمِه اِی فَعْلِی، وَ نِه اِنْفَعَالِیِ تَصْوِیرِ کَنْنَد.

۲.۲. اراده: فعلی نفسانی

ملاصدرا در نقلی که پیش از این آوردیم، تفاوت شوق و اراده را، تنها در شدت و ضعف آن‌ها دانسته بود؛ اما در جای دیگر، بحثی راجع به اراده آغاز می‌کند. در این موضع جدید، اراده را مغایر شهوت و میل می‌داند، چنان که مقابل اراده (کراهت) مغایر نفرت است. از این‌رو گاه، انسان چیزی را اراده می‌کند که بدان میل ندارد، مانند نوشیدن دویی تلخ و بدمزه که برایش مفید است. و گاه میل به چیزی می‌یابد که آن را اراده نمی‌کند، مانند خوردن غذای لذیذی که برای وی ضرر دارد. (شیرازی، *الحکمة المتعالیة*، ج ۴، ص ۱۱۳)^۱

ملاصدرا در گام بعد، اقوال مختلف درباره ماهیت اراده را نقل کرده، و از قول کسانی که معتقد به تغایر اراده و شوق اکید هستند، می‌گوید:

«برخی گفته‌اند: اراده مغایر با شوق مؤکد است؛ چرا که اراده همان اجماع و تصمیم عزم است؛ چرا که گاه انسان میل و اشتها به چیزی دارد که اراده‌اش نمی‌کند و گاه چیزی را اراده می‌کند که بدان میل ندارد؛ چنان که یاد کردیم. و فرق میان این دو (شوق مؤکد و اراده) به این است که اراده، میل اختیاری می‌باشد، در حالی که شوق میل طبیعی است.» نیز گفته‌اند: «و به این خاطر، انسان مکلف به اراده معاصی، کیفر می‌بیند، ولی برای تمایل نسبت به آن عِقَاب نمی‌گردد.» (شیرازی، همان، ج ۴، ص ۱۱۳)^۲

۱. و هی تغایر الشهوة، كما أن مقابلهما و هی الکراهة تغایر النفرة. و لذا قد یرید الإنسان ما لا یشتهیه کشرب دواء کریهة ینفعه، و قد یشتهی ما لا یریده کأکل طعام لذیذ یضره.

مرحوم علامه طباطبائی پس از نقل این بخش از بیان ملاصدرا می‌نویسد: و یمثل هذا البیان یظهر أنَّ الإرادة غیرُ الشَّوْقِ المؤکد الَّذی عرفها به بعضهم. نهاية / الحکمة، ص ۱۲۱.

۲. و قيل: إنها مغایرة للشَّوْقِ المتأکد فإنَّ الإرادة هی الإجماع و تصمیم العزم إذ قد یشتهی الإنسان ما لا یریده و قد یرید ما لا یشتهیه كما ذکرنا و الفرق بینهما بأنَّ الإرادة میل اختیاری و الشَّوْقِ میل طبیعی. قيل: و لهذا یعاقب الإنسان المکلف بإرادة المعاصی و لا یعاقب باشتهائها.

ملاصدرا در جایی دیگر، به نقد کسانی می‌پردازد که اراده را همان «شوق مؤکد» دانسته‌اند و در ضمن پاسخ به آن‌ها، اراده را میل اختیاری و شوق را میل طبیعی می‌نامد. (شیرازی، همان، ج ۶، ص ۳۷۷ و ۳۷۸)^۱

استاد مطهری نیز هر فعل اختیاری را متشکل از دو مقدمه ادراکی، یک مقدمه انفعالی و یک مقدمه فعلی دانسته است. وی تصور و تصدیق به فایده را، مقدمات ادراکی فعل می‌نامد، سپس می‌نویسد:

مقدمه انفعالی عبارت است از هیجان شوقی یا خوفی درونی نسبت به اثر نهائی فعل، و «مقدمه فعلی» عبارت است از «عزم و اراده» که آخرین مقدمات فعل اختیاری است و منجر به صدور فعل خارجی است. (مطهری، اصول فلسفه، پاورقی، ج ۳، ص ۱۶۳)^۲

در این بیان تصریح شده است که اراده چیزی ورای شوق است که اساساً جنس آن نیز تفاوت دارد. البته شوق ایجاد شده در ما امری انفعالی است، اما اراده، مقدمه‌ای فعلی برای انجام فعل خارجی می‌باشد. باید توجه داشت اگر اراده فعلی، همچنان معلول ضروری مراحل پیشین بوده باشد، سؤال همچنان باقی است و نمی‌توان با «فعلی» نامیدن این مقدمه، آن را اختیاری به حساب آورد.

۲.۳. نقش «ترجیح عقلانی» در اراده آزاد

استاد مطهری در رویکردی جدید، با برجسته کردن نقش «عقل» در

۱. و قیل: هی شوق متأكد إلى حصول المراد. و فیه: أنه قد یوجد الفعل بدون الشوق المتأكد كما فی الأفعال العادیة من تحریک الأعضاء و فرقة الأصابع و کثیر من الأفعال العبیثة و الجزافیة و كما فی تناول الأدوية البشعة و غیرها. و قد یتحقق الشوق المتأكد و لا یوجد الفعل لعدم الإرادة، كما فی المحرمات و المشتبهات للرجل المتقی الكثير الشهوة. و لأجل ذلك قیل إنها مغایرة للشوق، فإن الإرادة هی الإجماع و تصمیم العزم و هو میل اختیاری، و الشوق میل طبیعی. و لهذا یعاقب المكلف بإرادة المعاصی لا بایشتهائها.

۲. البته ایشان در مورد انسان، مرحله‌ی دیگری را پیش از اراده در نظر می‌گیرد که در عنوان بعدی به آن خواهیم پرداخت.

تصمیم‌گیری، سعی در بیان تفاوت افعال انسان‌ها با سایر حیوانات و نباتات و جمادات دارد. ایشان، از این رهگذر، در پی آن بوده‌اند که محمل جدیدی برای تحلیل چگونگی مختارانه بودن افعال انسان ایجاد کنند. این تحلیل مبنای جدیدی را در بحث پایه‌گذاری نمی‌کند و ذیل عنوانی می‌گنجد که پیش از این در تحلیل ماهیت اراده فلسفی گفته شد، اما بیان متفاوتی دارد و از جدیدترین تلاش‌های فلسفی در تبیین اراده آزاد است. بدین روی باید به صورت جداگانه بررسی شود. استاد مطهری به کمبودهایی که در تبیین‌های فلسفی از اختیار و اراده آزاد وجود داشته، واقف است. لذا پس از بیان چگونگی شکل‌گیری مسأله اختیار، تلاش‌های اندیشمندان گذشته، از جمله فلاسفه را در حل این مسأله ناکافی می‌داند، لذا در صدد آن برآمده که با طرز بدیع و بی‌سابقه‌ای به حل این معضل پردازد:

«بسیار کم دیده می‌شود که کسی در این مسئله وارد شده باشد و جمیع جوانب و اطراف مسئله را در نظر گرفته باشد و به درستی از عهده حل آن برآمده باشد. غالباً کسانی از مدعیان فلسفه یا روانشناسان یا علماء اخلاق یا اصولیین که وارد این مطلب شده‌اند، یا از اول راه خطا پیموده‌اند یا آن که به قسمتی از مطلب توجه کرده و جمیع اطراف و جوانب مطلب را در نظر نگرفته یا نتوانسته‌اند در نظر بگیرند. ... لهذا ما تفصیلاً وارد این مبحث می‌شویم و سعی می‌کنیم با طرز بدیع و بی‌سابقه‌ای این مطلب را به خواننده محترم تحویل دهیم.» (مطهری، اصول فلسفه، پاورقی، ج ۳، ص ۱۵۰ و ۱۵۱)

ایشان برای فهم بهتر معنای اختیار، به مقایسه طرز فعالیت‌های انسان با جمادات و نباتات و حیوانات می‌پردازد. به اعتقاد ایشان، از مشخصات فعالیت‌های جمادی آن است که: همواره بر نهج واحد است و محدود و یکنواخت است. اما

نبات این گونه از محدودیت را نداشته و در برخی موارد می‌تواند مجرای عمل خود را به منظور حفظ بقاء خود تغییر دهد. اما فعالیت‌های حیوان به هیچ نحو آن محدودیت و یکنواختی و بر نهج واحد بودن را ندارد. به اعتقاد ایشان حیوان بیش از نبات قادر است مجرای عمل خود را تغییر دهد و میدان عمل وسیع‌تری برای حیوان باز است. بدیهی است که به هر اندازه محدودیت عمل از بین برود و میدان وسیع‌تری پیدا شود، آزادی بیشتری پیدا می‌شود. اما نکته در این جاست که اراده و اختیار حیوان محدود است به اطاعت از تمایلات و غرائز حیوان. از این رو اختیار حیوان همواره با اشاره غریزه صورت می‌گیرد و بیش از این حیوان آزادی ندارد.

اما در انسان، از آن‌جا که علاوه بر غرائز حیوانی، تمایلات زیبایی و تمایلات اخلاقی و تمایل حقیقت جوئی نیز وجود دارد، حکومت مستبدانه و بلا شرط غرائز منتفی شده و از این رو می‌توان گفت: نوع فعالیت حیوان، التذادی است و نوع فعالیت انسان، تدبیری. در فعالیت تدبیری، انسان به سنجش و مقایسه و مآل اندیشی می‌پردازد و پس از آن، چنانچه فوائد آن عمل بر مضارش چربید، آن را انتخاب و اختیار می‌کند و در غیر این صورت آن را ترک می‌کند. لذا انسان اگر چه تحت تأثیر غرائز است، اما حکومت عقل در او جای «سنجش و موازنه و محاسبه» را باز می‌گذارد. در نتیجه به اعتقاد ایشان، حکومت استبدادی غرائز در حیوان، همیشه یک راه معین برای حیوان تعیین می‌کند و اراده حیوان، حیوان را در آن راه به عمل وامی‌دارد. ولی حکومت عقل در انسان او را در سر دو راهی‌ها نگاه می‌دارد و ابتدا در وی ایجاد تردید می‌کند و تا ترجیح یک راه به تصویب نرسد، اجازه حرکت نمی‌دهد. (مطهری، همان، ج ۳، ص ۱۶۱)

ایشان در جمع‌بندی کلی خود در این موضوع و در بیان تفاوت افعال انسان و

حیوان عقیده دارد که انسان در کیفیت اختیار و انتخاب، با حیوان فرق می‌کند. و آن این که حیوان فقط تحت تاثیر غریزه، راهی را که تعیین آن به اراده و اختیار خود حیوان واگذار شده است، تعیین و اختیار می‌کند و در مقابل حکومت غریزه آزادی ندارد، ولی انسان به عللی در مقابل تحریکات غریزی اجبار ندارد، و آزاد است که اثر تحریک غریزه را تحت محاسبه در آورد و احیاناً در مقابل آن مقاومت کند و آن را به عقب براند. (مطهری، همان، ج ۳، ص ۱۶۲)

۳. جبری بودن اراده در نظام فلسفی

فارغ از این که آیا اراده فعلی است یا انفعالی، می‌توان از منظری دیگر به این بحث نگریست، یعنی با توجه به آن به عنوان ممکن الوجودی در عالم هستی، به اثرپذیری آن از قواعد علّیت فلسفی نگاه کرد. پیش از این اشاراتی در این زمینه صورت گرفت و در ادامه به توضیح بیشتر این مطلب می‌پردازیم.

برای تحقق اراده‌ی آزاد، باید فردی که در شرایط کاملاً ثابت قرار گرفته، بتواند یکی از طرفین فعل یا ترک را اراده و انتخاب کند. اما در اعتقاد فلسفی، نفس نمی‌تواند ذاتاً و به تنهایی یکی از طرفین فعل و ترک را انتخاب کند؛ بلکه مرجّحی بیرونی لازم است تا باعث ترجیح یکی از طرفین شده، و سپس نفس، ضرورتاً آن را اراده کند. از این رو فلاسفه علّت اراده را از علل قریبی همچون شوق اکید یا دواعی خارجی آغاز کرده و نهایتاً سر سلسله این زنجیره را در علل سماوی یا اراده‌ی باری جسته‌اند.

به عنوان نمونه، ابن سینا درباره‌ی علّت پدید آمدن اراده می‌گوید:

«اراده‌های ما که هستند بعد از این که نبوده‌اند و هر موجودی که نبوده و بعد بود شده، علّتی دارد و هر اراده‌ای که ما داریم علّتی دارد. علّت آن اراده، اراده نیست که تا بی‌نهایت متسلسل شود؛ بلکه علّت آن اموری هستند که از خارج

عارض می‌شوند، خواه زمینی باشند یا آسمانی. علل ارضی هم منتهی به علل آسمانی هستند و اجتماع همه آن‌ها موجب وجود اراده است... پس هنگامی که امور را تحلیل کردی، در می‌یابی که همه آن‌ها استناد به مبادی ایجادشان دارند که از جانب خدای تعالی نازل می‌شوند.» (بوعلی، النجاة، ص ۷۰۶)^۱

به این ترتیب او ریشه اراده را در علل سماوی، و نهایتاً در خداوند متعال می‌جوید. فارابی نیز ضمن توضیحات خود در باره منتهی شدن همه اسباب و علل به خداوند، می‌گوید: «ممکن نیست انسان به فعلی از افعال، ابتدا کند؛ مگر این که استناد به اسباب خارجی‌ای داشته باشد که آن اسباب به اختیار وی نیستند.» (فارابی، فصوص الحکم، ص ۹۱)^۲ او در ادامه، همه این اسباب را نهایتاً به امر الهی مستند می‌سازد. (همان)

ملاصدرا، نحوه استناد اراده عبد به اراده خداوند را، با تفصیل بیشتری بیان کرده است. به عقیده او، «افعال صادر از بندگان، به قدرت و اختیارشان است»، به این معنی که: ادراک بنده و قدرت و اختیارش، از جمله اسباب و شرایطی است که وجود آن افعال متوقف بر آن‌هاست؛ اما وجود ادراک و قوه و اراده، به گونه‌ای به قدرت و اراده بنده نیست که به فعل حق منتهی نشود، بلکه به ناگزیر اراده او، یا ابتداءً و یا به واسطه اراده دیگری، به اراده خدای تعالی منتهی می‌شود.

به اعتقاد او همه اراده‌ها به گونه‌ای که اراده‌ای از آن‌ها مستثنی نیست، امری حادث هستند. پس حصول آن‌ها محتاج به علتی قدیم است که همان اراده خداست؛ چرا که تأثیر او در چیزی جز به اراده نیست. در نتیجه هیچ بنده‌ای اراده

۱. الارادات الّتی لنا، کائنة بعد ما لم تکن. و کل کائن بعد ما لم یکن، فله علة. و کل ارادة لنا، فلها علة. و علة تلك الارادة لیست ارادة متسلسلة فی ذلك الی غیر النهایة، بل أمور تعرض من خارج أرضیة و سماویة. و الارضية تنتهی الی السماویة، و اجتماع ذلك كله یوجب وجود الارادة... فاذا حللت الامور كلها، استندت الی مبادئ ایجادها ینزل من عند الله تعالی.

۲. و لا یجوز أن یكون الإنسانُ مبتدئاً فعلاً من الأفعال من غیر استنادٍ الی الأسباب الخارجیة الّتی لیست بإختیاره.

نمی‌کند مگر آن‌که خداوند اراده کردن وی را اراده کرده باشد. (شیرازی، شرح اصول الکافی، ج ۴، ص ۲۸۸)^۱

ملاصدرا در این توضیحات، به صراحت ارادهٔ عبد را مستقیماً یا به واسطه، برخاسته از ارادهٔ خداوند می‌داند، لذا امکان این را که اراده‌ای جز به ارادهٔ خداوند حادث شود، منتفی می‌شمرد. این تعبیر در بستر ضرورت علی- معلولی به معنای نفی وجود ارادهٔ آزاد است و فرض ارادهٔ غیر جبری را برای عبد، ناممکن می‌داند. در کلام علامه طباطبایی نیز بر تبعیت ضروری اراده از شوق، تاکید رفته است. ایشان پس از برشمردن مبادی فعل انسان، چنین نتیجه می‌گیرد که: «اولاً مبدأ فاعلی برای افعال ارادی انسان، انسان است؛ به این جهت که او فاعل علمی است. علم، متمم فاعلیت اوست که انسان بدان سبب، کمال را از غیر کمال تمیز می‌دهد و شوق در پی آن می‌آید؛ بدون این‌که متوقف بر شوق دیگری یا اراده باشد. اراده ضرورتاً آن را تبعیت می‌کند، بدون این‌که متوقف بر اراده دیگری باشد، وگرنه اراده‌ها متسلسل می‌شوند. پس برشمردن اراده به عنوان علت فاعلی فعل، نابجاست و اراده و شوق پیش از آن، تنها از لوازم علم هستند که خود، متمم فاعلیت فاعل است.» (طباطبایی، نهاية الحکمة، ج ۲، ص ۴۶۵)

از آنچه گذشت، آشکار می‌شود که در نظام فلسفی، ارادهٔ فاعل، معلول ضروری دواعی خارجی است. از همین رو محقق سبزواری در شرح عبارت «یا من له القدرة و الکمال» در دعای جوشن کبیر، فواعل مختار را نیازمند و در حقیقت مسخر دواعی زائد بر ذات می‌داند و می‌نویسد:

۱. قد علمت أنَّ كَوْنَ الْأَفْعَالِ الصَّادِرَةِ مِنَ الْعِبَادِ بِقُدْرَتِهِمْ وَ اخْتِيَارِهِمْ مَعْنَاهُ: أَنَّ مِنْ جُمْلَةِ الْأَسْبَابِ وَ الشَّرَاطِئِ الَّتِي تَوَقَّفُ عَلَيْهَا وَجُودُ تِلْكَ الْأَفْعَالِ ادْرَاكُ الْعَبْدِ وَ قُدْرَتُهُ وَ ارَادَتُهُ، وَ أَمَّا وَجُودُ الْإِدْرَاكِ وَ الْقُوَّةِ وَ الْإِرَادَةِ فَلَيْسَ ذَلِكَ بِقُدْرَةِ الْعَبْدِ وَ إِرَادَتِهِ بَحِثْ لَا يَنْتَهِي إِلَى فِعْلِ الْحَقِّ... بَيَانُ ذَلِكَ: أَنَّ جَمِيعَ الْإِرَادَاتِ -بَحِثْ لَا يَشُدُّ عَنْهَا إِرَادَةُ- أَمْرٌ حَادِثٌ فَتَحْتَاجُ حُصُولَهَا إِلَى عِلَّةٍ قَدِيمَةٍ وَ هِيَ إِرَادَةُ اللَّهِ، لِأَنَّ تَأْثِيرَهُ تَعَالَى فِي شَيْءٍ لَا يَكُونُ إِلَّا بِإِرَادَةِ، فَنَبْتَ أَنَّهُ الْعَبْدُ لَا يَرِيدُ شَيْئاً إِلَّا أَنْ أَرَادَ اللَّهُ.

«در مقدم داشتن ظرف، اشاره به این است که قدرت منحصر در خدای تعالی است؛ چرا که نفوس ما و نفوس سایر حیوانات، جز به واسطه دواعی زائد بر ذاتشان فاعل نیستند، لذا در حقیقت آن دواعی مسخر آن‌ها هستند و زمام اختیار آن‌ها را در دست دارند و به سوی وجود عینی خود می‌کشند. و هیچ جنبه‌ای نیست مگر آن که او زمام اختیارش را گرفته است، و اوست که بر بندگان خود حاکمیت و تسلط دارد. پس نفوس زمینی، مضطر، ولی در ظاهر مختارند.» (سبزواری، شرح الاسماء، ص ۱۵۰)^۱

تعبیر محقق سبزواری نتیجه پایبندی به مبانی فلسفی را به خوبی آشکار می‌کند. هنگامی که منشأ اراده فاعل را از نفس او جدا کرده و به دواعی زائد بر ذات منتقل کنیم، ناگزیر این اراده را مسخر دواعی جبری دیگری دانسته‌ایم که آن‌ها نیز در یک سلسله متوالی، نهایتاً به اراده خداوند متعال منتهی می‌شوند.

۴. انتقادات برخی اصولیون نسبت به تبیین فلسفی اراده

جبری بودن اراده فلسفی مورد توجه برخی از اصولیون قرار گرفته که استفاده از چنین اراده‌ای را در تبیین اختیار وجدانی به نقد کشیده‌اند. به اعتقاد اینان اراده‌ای که می‌تواند بیانگر حقیقت اختیار ما باشد، چیزی غیر از شوق و شوق اکید است.

آیت الله خوئی نظر میرزای نائینی در این زمینه را چنین توضیح می‌دهد: «گاه اراده استعمال می‌شود و از این عنوان، صفتی نفسانی اراده می‌گردد که همان شوق ضعیف یا قوی است. و گاه استعمال می‌شود و منظور از آن، انتخاب و

۱. و فی تقدیم الظرف إشارة إلى أن القدرة منحصرة فيه تعالى، لأن نفوسنا و نفوس سائر الحيوانات لما لم تكن فاعلة إلا بالدواعی الزائدة على ذواتها، كانت تلك الدواعی، بالحقیقة، مسخرة لها، أخذة بنواصیها، تجرها إلى وجودها العینی. ما من دابة إلا هو أخذ بناصيتها و هو القاهر فوق عباده، فالنفوس الأرضية مضطرة في صورة المختار.

اختیار کردن است که فعلی از افعال نفس به حساب می‌آید. محذور جبر وقتی پدید می‌آید که علت افعال، اراده به معنای اول باشد نه اراده به معنای دوم. و بالوجدان می‌بینیم که صرف شوق، علت تامه فعل نیست، چون بدهاهاً نفس در اعمال قدرت و سلطنت نسبت به چیزی که به سویش شوق دارد یا از آن بدش می‌آید؛ وضعیت یکسان دارد و هر دو طرف برایش ممکن است. بلکه آنچه در اذهان ما ارتکاز دارد و از زاویه وجدانمان می‌بینیم، آن است که اراده به معنای دوم - که نسبتش با نفس نسبت فعل به فاعل است - علت فعل می‌باشد به عبارت دیگر اراده به معنای دوم را می‌توان اختیار کردن یا مشیت کردن یا اعمال قدرت یا حمله نفس نامید. بالجمله علت افعال - که اراده به معنای اختیار کردن و اعمال قدرت است - اختیاری است، چون نفس هم می‌تواند قدرتش را به سوی فعل اعمال کند و انجام فعل دهد و هم می‌تواند قدرتش را اعمال نکند و انجام فعل ندهد. پس هنگامی که علت، اختیاری باشد، به ناگزیر معلول نیز اختیاری خواهد بود.» (خویی، الهدایة فی الاصول، ج ۱، ص ۲۰۶)^۱

میرزای نائینی نیز در این زمینه مباحث مفصلی را در دروس اصول خود مطرح نموده است. ایشان می‌پذیرد که فعل اختیاری متوقف بر اموری از قبیل تصور و تصدیق و عزم و اراده است. از نظر او نفس وجود مراحل مختلفی که به عنوان مقدمه فعل اختیاری ذکر شده‌اند مشکلی را پدید نمی‌آورد. (نائینی، فوائد الاصول، ج ۱،

۱. أن الإرادة تستعمل تارة و يراد منها تلك الصفة النفسانية التي هي الشوق ضعيفا أو قويا، و تستعمل أخرى و يراد منها الاختيار الذي هو فعل من أفعال النفس، و المحذور المذكور لازم على تقدير أن تكون علة الأفعال الإرادة بالمعنى الأول لا هي بالمعنى الثاني، و نرى بالوجدان أنه ليس مجرد الشوق علة تامّة للفعل، بدهاهاً أن النفس في أعمال قدرتها و سلطنتها فيما اشتاقت إليه و ما تكرهه على حدّ سواء، بل ما ارتكز في أذهاننا و نرى من وجداننا أن العلة التامة للفعل هي الإرادة بالمعنى الثاني التي قيامها بالنفس قيام الفعل بفاعله. و إن شئت فسمّها بالاختيار أو المشيئة أو إعمال القدرة أو حمة النفس. و بالجمله علة الأفعال - و هي الإرادة بمعنى الاختيار و إعمال القدرة - اختيارية، إذ للنفس أن تعمل قدرتها نحو الفعل و تفعل و أن لا تعمل قدرتها و لا تفعل، فإذا كانت العلة اختيارية، فلا محالة يكون المعلول أيضا اختياريّا.

ص ۱۳۱)^۱ بلکه مشکل در آن جاست که مرحله نهایی نیز که اراده و انتخاب فاعل است، بخواهد جبری باشد.

او بر این اعتقاد است که جبری بودن اراده چیزی جز جبری بودن فعل را نتیجه نمی‌دهد. پس با چنین اراده‌ای نمی‌توان شبهه جبر را برطرف کرد؛ زیرا اگر افعال خارجی معلول اراده باشند و خود اراده نیز جبری باشد، فعل به صورت جبری و بدون اختیار، از فاعل سر زده است. در این حالت فعل خارجی در پی اراده و اراده در پی عزم و عزم در پی تصدیق و تصدیق در پی تصور، همگی به صورت قطعی و تخلف‌ناپذیر سر زده‌اند و خود تصور نیز به صورت قهری در نفس پدید آمده است. چنین سیری در سر زدن فعل خارجی از انسان، چیزی جز جبر نیست. (نابینی، همان، ج ۱، ص ۱۳۲)^۲

به نظر ایشان، اعتقاد به فراگیری ضرورت علی- معلولی که اراده را جبری تصویر می‌کند، جایی برای اختیار حقیقی و وجدانی باقی نگذاشته و راه حل فلاسفه برای حل مشکل اختیار که فعل مسبوق به همین اراده جبری را اختیاری می‌دانند، تنها ارائه تعریفی اصطلاحی است و با حقیقت اختیار که در مقام واقع و ثبوت است، ارتباطی ندارد، لذا نمی‌تواند مشکل تعلق ثواب و عقاب به افعال اختیاری را حل کند، و نهایتاً چیزی جز جبر نیست.

ایشان نتیجه‌گیری نهایی خود را این گونه بیان می‌کند:

و الحاصل: أنه لو كانت الأفعال معلولة للإرادة، و كانت الإرادة معلولة لمبادئها السابقة، و لم

۱. و بعد ذلك نقول: لا إشكال في توقف الفعل الاختياري على مقدمات: من التصور و التصديق و العزم و الإرادة.

۲. بل لا يمكن دفع شبهة الجبر إلا بذلك، بدهاء أنه لو كانت الأفعال الخارجية معلولة للإرادة لكان اللازم وقوع الفعل من فاعله بلا اختيار، بل يقع الفعل قهراً عليه، إذ الإرادة كما عرفت، كيفية نفسانية تحدث في النفس قهراً بعد تحقق مبادئها و عللها، كما أن مبادئ الإرادة أيضاً تحصل للنفس قهراً، لأن التصور امر قهري للنفس، و هو يستتبع التصديق استتباع العلة لمعلولها و هو يستتبع العزم و الإرادة كذلك استتباع العلة لمعلولها، و المفروض أنها تستتبع الفعل الخارجي كذلك فجميع سلسلة العلل و المعلولات إنما تحصل في النفس عن غير اختيار.

یکن بعد الإرادة فعل من النفس و قصد نفسانی، لكانت شبهة الجبر ممّا لا دافع لها، و لقد وقع فی الجبر من وقع. (نایینی، همان، ج ۱، ص ۱۳۲)

به اعتقاد ایشان اگر سیر فعل اختیاری همان چیزی باشد که قاعده علیت فلسفی بیان کرده است، و حتّی اراده نیز جبری بوده و هیچ مرحله‌ای وجود نداشته باشد که نفس به صورت آزادانه انتخاب کرده باشد، شبهه جبر هیچ پاسخی نخواهد داشت.

به عقیده آیت‌الله سیدمحمد باقر صدر اگر فعل ضرورتاً به شوقی که از مبادی اراده است استناد یابد، همان مسلک حکماست که فعل را غیر اختیاری خواهد کرد، زیرا فعل محکوم به ضرورتی است که از ناحیه اراده به آن داده شده و این ضرورت نهایتاً در سلسله علل، به علت اول - که خداوند متعال است - منتهی می‌شود. (صدر، بحوث فی علم الاصول، عبدالساتر، ج ۴، ص ۷۸)^۱

۵. بررسی اراده فعلی و انفعالی

از جمع‌بندی آنچه در تحلیل ماهیت اراده فلسفی گذشت، می‌توان دریافت که در تفسیر ماهیت اراده، دو دیدگاه کلی وجود دارد. دیدگاه اول اراده را عین شوق اکید، و در نتیجه انفعالی نفسانی می‌داند. اما در دیدگاه دوم، «اراده» نام مرحله‌ای پس از شوق اکید است که منفک از آن بوده و به عنوان مقدمه‌ای فعلی برای انجام فعل خارجی شناخته می‌شود. در نگاه بدوی این گونه به نظر می‌رسد که «فعلی دانستن اراده» مشکل را حل کرده، و دیدگاه دوم می‌تواند وجود گوهر اختیار را تبیین نماید، اما انتقادات اصولیون نشان می‌دهد که با توجه به فراگیر بودن ضرورت علی - معلولی، مشکل همچنان باقی خواهد ماند. به اعتقاد اینان،

۱. لو أسند الفعل بالضرورة، إلى الشوق الذي هو من مبادئ الإرادة، إذن لانتهی الأمر إلى مسلک الحكماء و الفلاسفة، الذي هو المسلک الأول، و لأصبح الفعل غیر اختیاری للإنسان، لأنه محکوم بالضرورة، الناشئة من الإرادة، الناشئة أيضاً من ضرورة علتها، و هكذا حتى ينتهی إلى العلة الأولى.

این حقیقت که: «اراده، هرچند فعلی نامیده شود، همچنان ممکن الوجودی است که برای تحقق نیاز به ضرورت بخشی عَلت تامه دارد» به ما نشان می‌دهد که اراده فعلی نیز در صورت تمامیت عَلت، ضرورتاً موجود می‌شود و در صورت عدم تمامیت آن، ممتنع الوجود است.

نتیجه آن که از منظر این گروه از اصولیون، علیت فلسفی به هیچ عنوان جایی برای رهایی از جبری بودن اراده باقی نمی‌گذارد. این نتیجه در کلام خود فلاسفه نیز قابل پیگیری است. شاید وجود همین محذورات فلسفی است که باعث می‌شود تا ملاصدرا، نظر نهایی خود را پیرامون «جبری بودن اراده فعلی» همچون سایر مقدمات فعل اختیاری، این گونه بیان کند:

«بلکه ظاهر این است که وقتی شوق غالب شد، اجماع (اراده) ضرورتاً تحقق می‌یابد و مبادی افعال اختیاری به امور اضطراری منتهی می‌شوند که از سر وجوب و ضرورت از حیوان صادر می‌شوند؛ چرا که اعتقاد لذت یا نفع، بدون اختیار حاصل می‌شود. سپس شوق از آن تبعیت می‌کند و قوه محرکه، شوق را اضطراراً اطاعت می‌کند. پس این‌ها اموری هستند که ضرورتاً بر یکدیگر مترتب می‌شوند.» (شیرازی، الحکمة المتعالیة، ج ۴، ص ۱۱۴)^۱

از این‌جا آشکار می‌شود که «تفکیک میان اراده و شوق اکید» و اطلاق وصف مقدمه فعلی به اراده، صرفاً بحثی لفظی بوده و تفاوتی در اصل بحث ایجاد نکرده است.

۱. بل الظاهر أنه إذا غلبَ الشَّوقُ تحقَّقَ الاجماعُ بالضرورة و مبادئ الأفعال الاختيارية ينتهي إلى الأمور الإضطرارية التي تصدر من الحيوان بالاجباب، فإن اعتقاد اللذة أو النفع يحصل من غير اختيار فيتبعه الشوق فيطبعه القوة المحركة إضطراراً فهذه أمور مترتبة بالضرورة.

۶. بررسی نقش ترجیح عقلانی در اراده آزاد

در بررسی این نظریه توجه به چند نکته ضروری است:

آنچه در بیانات استاد مطهری مورد تأکید قرار گرفته، برجسته کردن نقش عقل در تصمیم‌گیری‌های انسان، پیش از مرحله اراده کردن است. از این رو تغییری در ماهیت اراده صورت نپذیرفته است و آنچه تا کنون درباره ماهیت اراده فلسفی بیان شد صادق است. لذا مشکلاتی نیز که ذکر آن رفت، همچنان پا برجاست. این بدان معناست که اراده همچنان یکی از دو وصف انفعالی یا فعلی را داراست، در حالی که گفته شد که هیچ یک از این دو وصف، آزادی اراده را تأمین نمی‌کند. بعلاوه سنجش و موازنه‌ای که در این نظریه بر آن تأکید می‌رود، خود از مقدمات جبری فعل است و در آن اختیاری وجود ندارد.

بدین ترتیب می‌نگریم در جمادات، نیروهای فیزیکی شیء را به صورت ناگزیر و تحت تأثیر آن نیروها به حرکت در می‌آورد، و این نشانه جبر است. به همین صورت در حیوان و انسان نیز، تا زمانی که به ضرورت علی - معلولی معتقد باشیم، چاره‌ای جز آن نداریم که افعال و حرکات را، به صورت ناگزیر برخاسته از اراده‌ای بدانیم که خود آن اراده نیز ناگزیر از نیروهای مختلف غریزی یا عقلانی است.

به دیگر سخن، اگر جماد، تحت تأثیر نیروهای فیزیکی اضطراراً به حرکت می‌افتد، حیوان نیز تحت تأثیر نیروی غریزه، اضطراراً و بر نهج واحد فعلی را انجام می‌دهد. انسان نیز متأثر از نیروی عقل، مضطربانه و بر نهج واحد، اراده می‌کند یا اراده نمی‌کند و وجود محاسبات عقلانی، جایی را برای آزادی اراده باز نمی‌کند. تأکید بر نقش عقل در تصمیم‌گیری‌ها، باعث ایجاد دو راهی فعل و ترک برای انسان نمی‌شود؛ عقل گوهری است، و اختیار، گوهری دیگر. انسان عاقل

هنگامی مختارِ واقعی خواهد بود که پس از سنجش و موازنه و محاسبه عقلانی، هم چنان بتواند به حکم عقل عمل کند، یا از آن سر باز زند. اما مبانی فلسفی چنین اجازه‌ای را نمی‌دهد؛ زیرا اگر نتیجه محاسبه عقلانی، «انجام فعل» باشد، انسان ضرورتاً دست به انجام فعل می‌زند و اگر نتیجه، «ترک فعل» باشد ناگزیر، از انجام آن منصرف خواهد شد. لذا با قبول ضرورت علی - معلولی، هیچ تفاوتی میان جماد و حیوان و انسان وجود ندارد. یکی مقهور نیروهای طبیعت است، دیگری مقهور غریزه و سوئی مقهور عقل.

با نگاه دقیق فلسفی، حیوان و انسان میدان عمل وسیع‌تری نسبت به جماد و نبات ندارند، بلکه تعداد و انواع نیروهایی که بر آنها اثر می‌کند، بیش از نیروهایی است که بر جماد و نبات وارد می‌شود؛ و گرنه در هر چهار مورد، برآیند نیروهای وارده، به صورت ضروری و قطعی مسیر حرکت موجود را مشخص می‌کنند و گریزی نیز از آن وجود ندارد و اگر بتوان همه این نیروها را احصا نمود، افعال انسان نیز هم‌چون حرکت یک سنگ، قابل پیش‌بینی قطعی خواهد بود.

آیت الله سید محمد باقر صدر طرح ترجیح عقلانی را به عنوان نظر بعضی از فلاسفه جدید مطرح کرده و این‌گونه به نقد می‌کشد:

«هر چند این کلام از گروهی از فلاسفه جدید صادر شده، اما به امر محصلی باز نمی‌گردد، چرا که بازگشت آن به این است که: "اختیار امری وهمی و خیالی است، چون فرصت در انسان بیشتر از حیوان است و در آن بیشتر از سنگ خواهد بود. پس فرصت‌های پیش روی انسان، مانع باخبر شدن از تصمیم وی می‌شود". بازگشت این سخن به اطلاع فرد باخبر، از همه خصوصیات داخلی در تصرف انسان یا حیوان است که به خاطر شدت پیچیدگی آن امکان‌پذیر نیست و

این فرصت، از "خصوصیات مجهول نزد فرد باخبر" انتزاع شده است. اما اگر او بر همه خصوصیات اطلاع یابد، قطعاً از تصمیم انسان باخبر می‌شود همان‌گونه که از حال سنگ باخبر می‌شود و این عین قول به جبر است.» (صدر، بحوث فی علم الاصول، هاشمی شاهرودی، ج ۲، ص ۳۳)^۱

منابع

۱. بوعلی سینا، حسین بن عبدالله، *النجاة*، مصر، مطبعة السعادة، ۱۳۳۱ ق.
۲. خویی، ابوالقاسم، *الهدایة فی الأصول*، تقریرات حسن صافی اصفهانی، قم، موسسه صاحب الامر، ۱۴۱۷ ق.
۳. سبزواری، ملاهادی، *شرح الأسماء الحسنی*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ ش.
۴. سبزواری، ملاهادی، *شرح المنظومه*، تصحیح حسن حسن زاده آملی، تهران، نشر باب، ۱۳۷۹ ش.
۵. شیرازی، صدر الدین محمد، *المبدأ و المعاد*، تهران، انجمن حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۵۴ ش.
۶. شیرازی، صدر الدین محمد، *شرح اصول الکافی*، تصحیح محمد خواجوی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۸۳ ش.
۷. شیرازی، صدر الدین محمد، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*، تعلیقات سبزواری و علامه طباطبایی، تهران، دار المعارف الاسلامیة، بی‌تا.
۸. صدر، سید محمد باقر، *بحوث فی علم الأصول*، تقریرات حسن عبد الساتر، بیروت، الدار الاسلامیة، ۱۴۱۷ ق.
۹. صدر، سید محمد باقر، *بحوث فی علم الأصول*، تقریرات سید محمود هاشمی شاهرودی، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۱۰. طباطبایی، سید محمد حسین، *نهایة الحکمة*، تصحیح و تعلیق غلامرضا فیاضی، قم، مؤسسه آموزشی

۱. «و هذا الكلام و ان صدر من جملة من الفلاسفة المحدثين إلا أنه لا يرجع إلى محصل إذ مرجعه إلى ان الاختيار أمر وهمي إذ كون الفرصة في الإنسان أكثر منها في الحيوان و فيه أكثر منه في الحجر فتمنع الفرصة عن التنبؤ مرجعه إلى الاطلاع للمتنبي على كل الخصوصيات الداخلية في تصرف الإنسان أو الحيوان لشدة تعقيدها و هذه الفرصة انتزعت و هما من هذه الخصوصيات المجهولة عند المتنبي، و لو انه اطلع على كل الخصوصيات لتنبأ كما يتنبأ حال الحجر و هذا هو عين القول بالجبر.»

پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۵ ش.

۱۱. طباطبائی، سید محمد حسین، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، پاورقی مرتضی مطهری، تهران، صدرا، ۱۳۹۰ ش.

۱۲. الفارابی، ابونصر، *فصوص الحکم*، تهران، انتشارات بیدار، بی تا.

۱۳. نائینی، محمد حسین، *فوائد الأصول*، تقریرات محمدعلی کاظمی، تهران، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق.